

DOI:10.33942/sit1425

УДК: 378/016

МОЛДО НИЯЗДЫН АГАРТУУЧУЛУК ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

Тажибаева А.А.¹, Маташева Г.В.²

(1) Баткен мамлекеттик университети, Кызыл-Кыя технология, экономика жана укук институтунун Гуманитардык-педагогикалык жана тил дисциплиналар кафедрасы, окутуучу, E-mail: a.tajibaeva2805@gmail.com

(2) Баткен Мамлекеттик университети, Кызыл- Кыя технология, экономика жана укук институтунун Гуманитардык-педагогикалык жана тил дисциплиналар кафедрасы, ага окутуучу, E-mail: matasheva_1968@mail.ru

Аннотация: Макалада XIX кылымдын ойчулу, көрүнүктүү философ акыны Молдо Нияз Эрназар уулу кыргыз адабиятынын көч башчысы, басып өткөн жолу жана анын агартуучулук жагдайы, ошондой эле Кокон хандыгынын доорундагы акындык чеберчилиги каралды. Бул макаланын максаты –кыргыз элинин улуу инсандарынын, улуу адабиятчыларынын бири, кыргыз адабиятына чоң салымын кошкон Молдо Нияздын басып өткөн жолун кийинки муунга жеткирүү. XIX- кылымда жазылган эң алгачкы “Санат дигарасттар” чыгармасы менен Молдо Нияз кыргыз элинин алгачкы жазма адабий кыргыз тилинин өнүгүүсүнө өз салымын кошкон акындардын катарын толуктайт. Молдо Нияздын бул чыгармасы кыргыздардын чыгармачылыгы жөнүндө жана ичкилик кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү жөнүндө алгачкы маалымат берүүчү жазма эстелиги болуп саналат. Молдо Нияз бул чыгармасында өз жашаган доордун тилдик өзгөчөлүгүн чагылдырган жана башка акын жазуучулар менен биргеликте илим-билимди даңазалап өзүнүн ыр саптары менен элди билим алууга чакырган. Молдо Нияз XIX- кылымдын II жарымында жана XX-кылымдын башында Фергана өрөөнүндө диний жактан, улуттук жактан, жана саясый көз караш жактан да ар тараптан кысымга кабылып келгендигине карабастан элди билим алууга үгүттөп өз кол жазмаларын жер- жерлерде калтырып келген. Демек, аны кыргыз элинин чыгаан ойчулу, агартуучусу деп айтканга толук негиз бар. Молдо Нияз араб, фарсы, чагатай тилдерин мыкты билген жана ошол тилдерде жаза билген жазгыч акын болгон.

Ачкыч сөздөр: Кыргыз элинин философ, ойчул акыны, Молдо Нияз, жазгыч акындар, дигарасттар, санат ырлары, Кокон хандыгынын тарыхы, Даткайым, Орусия империясы, диний билим берүү, үңкүр мектеби, агартуучу-педагог.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МОЛДО НИЯЗА

Тажибаева А.А.¹, Маташева Г.В.²

(1) Баткенский государственный университет, Кафедра Гуманитарно-педагогических и языковых дисциплин Кызыл-Кийского института технологии, экономики и права, преподаватель, E-mail: a.tajibaeva2805@gmail.com

(2) Баткенский государственный университет, Кафедра Гуманитарно-педагогических и языковых дисциплин Кызыл-Кийского института технологии, экономики и права, старший преподаватель, E-mail: matasheva_1968@mail.ru

Аннотация: Данная статья посвящается мыслителю XIX века, выдающемуся философу и поэту Молдо Нияз Эрнazar уулу - лидеру кыргызской литературы, также рассматривает его путь и роль в просветительской деятельности, а также его поэтическое мастерство в эпоху Кокандского ханства.

Цель данной статьи — донести до следующего поколения путь, пройденный Молдо Ниязом — одной из величайших личностей кыргызского народа, великим писателем, внесшим большой вклад в кыргызскую литературу. Самым ранним произведением, написанным в XIX веке, были «Художники». Молдо Нияз — один из первых поэтов кыргызского народа, внесший вклад в развитие письменного литературного кыргызского языка.

Это произведение Молдо Нияза является письменным памятником, дающим первые сведения о творчестве кыргызов и особенностях языка кыргызского народа. В этом произведении Молдо Нияз отразил языковые особенности эпохи, в которой он жил, и вместе с другими поэтами и писателями прославил науку и образование, через свои стихи призывая людей к поиску образования.

Несмотря на то, что во второй половине XIX и начале XX веков в Ферганской долине он подвергался религиозному, национальному и политическому давлению, Молдо Нияз продолжал побуждать людей стремиться к образованию и оставлял свои рукописи в разных местах. Поэтому есть все основания называть его выдающимся мыслителем и просветителем кыргызского народа. Молдо Нияз был плодовитым поэтом, свободно владевшим арабским, персидским и чагатайским языками и умевшим писать на этих языках.

Ключевые слова: Философ, мыслитель, поэт кыргызского народа, Молдо Нияз, писатели и поэты, категория песни, Кокандское ханство, Даткайым, Российская империя, религиозное образование, Ункурская школа, педагог-просветитель.

MOLDO NIYAZ'S EDUCATIONAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES

Tajibayeva A.A.¹, Matasheva G.I.²

⁽¹⁾ Batken state university, Humanitarian-pedagogical and language disciplines department of Kyzyl-Kiya institute of technology, economy and law, Teacher, E-mail: a.tajibaeva2805@gmail.com

⁽²⁾ Batken state university, Humanitarian-pedagogical and language disciplines department of Kyzyl-Kiya institute of technology, economy and law, Senior teacher, E-mail: matasheva_1968@mail.ru

Abstract

The article considers the 19th century thinker, prominent philosopher and poet Moldo Niyaz Ernazar uulu, the leader of Kyrgyz literature, his path and the state of enlightenment, as well as his poetic skills during the time of the Kokand Khanate. The purpose of this article is to convey to the younger generation the path taken by Moldo Niyaz, one of the great personalities and writers of the Kyrgyz people, who made a great contribution to the Kyrgyz literature. His earliest work, written in the 19th century, was "Sanat Digarasttar". Moldo Niyaz is the first of the Kyrgyz people to join the ranks of poets who contributed to the development of the Kyrgyz language, especially written literary language. Moldo Niyaz's work is the first written monument to provide information about the creativity of the Kyrgyz people and the linguistic features of the Kyrgyz language. In this work Moldo Niyaz reflected the linguistic features of the era in which he lived and, together with other poets and writers, glorified science and education and through his poems he called people to learn. Moldo Niyaz, despite being subjected to religious, national, and political pressure in the Fergana Valley in the second half of the 19th and early 20th centuries, continued to encourage people to

seek education and leave his manuscripts in various places. Therefore, there is every reason to call him an outstanding thinker and enlightener of the Kyrgyz people. Moldo Niyaz was a prolific poet who knew Arabic, Persian, and Chagatai languages well and could write in those languages.

Key words: *Philosopher, thinker, poet of the Kyrgyz people, Moldo Niyaz, writer poets, Digaras, Art songs, the Kokon Khanate, Datkayim, the Russian Empire, Religious education, Unkur school, enlightener, teacher.*

Молдо Нияз Эрназар уулунун чыгармачылыгынын түптөлүү доору Кокон хандыгынын (1709-1876-жылдар) алсырай баштаган дооруна туура келет.

Молдо Нияз азыркы Баткен облусунун Кадамжай районуна караштуу Ак-Кыя айылына танапаш жайгашкан Кара-Дабан кыштоосунда 1823-жылы тектүү, оокаттуу жашаган, найман уруусунун өкүлү Эрназар байдын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Молдо Нияздын түпкү насил-теги эл башкарган бийлер, калк арасындагы кадыр-барктуу кишилерден болгон. Молдо Нияз Эрназар уулу – кыргыздын алгачкы жазгыч акындарынын бири; агартуучу жана кыргыз тилинде эң алгач кагазга тушүрүлгөн-“Санаттар” аттуу кол жазма китептин автору.

Ата-бабалары мусулманчылыкты бекем кармаган диний кишилер болгондуктан, Молдо Нияз эс тарткан, бала чагынан эле атасынан сабак алып, анын жардамы менен арабча сабаты ачылган жана өз алдынча исламий адабияттарды окууга жана ой-жүгүртүүгө көнүккөн. Араб, фарсы, эски түрк(чагатай) тилдеринде сүйлөй билген. Уулунун илим-билимге болгон терең кызыгуусун эске алып, Эрназар бай тестиер курактагы уулу Ниязды ошол мезгилдеги ислам динин окутуу боюнча аймактагы эң абройлуу окуу жайлардын бири болгон, азыркы Тажикстандын Тоолуу Бадахшан аймагындагы Кара-Тегин медресесине окууга жөнөтөт. Медреседе мыкты окуп, жаңы билимдерге ээ болгон Молдо Нияз 4 жыл медреседен билим алгандан кийин туулуп-өскөн жерине кайрылып келип, айылда молдочулук кылуу менен билимге кызыккан балдардын сабатын ачып, алгачкы агартуучулук ишмердүүлүгүн баштайт. Ал балдарды окутуу менен өзүнүн алган билимдерин айылдагы жаш муундарга үйрөтүү иши менен алектенет.

Арадан көп өтпөй, чыныгы илим-билимге кызыккан киши үчүн Кара-Тегин медресинен алган билимдин жетишсиз экендигин эске алган Молдо Нияз андан ары билимин тереңдетүү үчүн азыркы Кытай Республикасынын Шинжаё аймагынын Кашкар шаарындагы ошо кездеги Борбордук Азиядагы белгилүү болгон медресеге барат да, билим алууну улантат. Бул медреседе билим алуу менен Молдо Нияз ошол доордо бүтүндөй Борбордук Азияга таанымал болгон ири дин аалымдарынан сабак алып, дүйнө таанымын, жашоого болгон көз карашын, философиялык ой-чабыттарын арттырат. Медресени аяктаганда аймактагы ислам дини боюнча көрүнүктүү дин аалымдарынын бирине айланат.

Кашкардагы медресени ийгиликтүү аяктап келгенден кийин Молдо Нияз аймакта агартуучулук иштерин улантып, дин таануу маселелери боюнча Фергана өрөөнүндөгү көрүнүктүү аалымдар менен байланышып, мүмкүн болушунча билим алууну андан ары улантуу керектигине ынанат. Ал Маргаландагы «Ак медресеге» окуп, бул медресени да ийгиликтүү аяктайт. Бүгүнкү тил менен айтканда Молдо Нияз XIX кылымда Тажикстандын, Кытайдын, Өзбекстандын ошол кездеги жогорку окуу жайлары болгон медреселерде жогорку билимдерге ээ болуп, кыргыз, өзбек, тажик, фарс, арап, чагатай жана эски түрк тилдеринде

түш жоруп, эркин сүйлөө менен өзү жазган ырларын арап алфавитинде кыргызча кагазга түшүрүп, китеп жазган көрүнүктүү аалым катары таанылат.

Молдо Нияз үч жогорку окуу жайдан алган терең билимин караңгы, массалык сабатсыздыктын сазында отурган сабатсыз элдин сабатын жоюуга, билим берүү иштерин уюштурууга жана агартуучулук иштерин жүргүзүүгө арнайт. Анын бул багытта жан аябай иш жүргүзгөн агартуучу-мударис болгондугун төмөнкү далил, тыянак, бүтүмдөр тастыктап турат.

Молдо Нияз - балдарды өздүк үңкүр-мектебинде окутуп, сабатын ачкан кыргыздын тунгуч агартуучу педагогу. Молдо Нияз Кара-Тегиндеги медресени бүтүрүп келгенден кийин алгач Кара-Дабан кыштоосундагы үйүндө, кийин азыркы Ак-Кыя айылынын Молдо Нияздын үңкүрү деп аталган жеринде үңкүр-мектеп медресесин ачып, балдарды окутат. Ал балдарды окутуу үчүн үңкүрдүн ичин жасалгалап, алды жагын тосуп, ичин жылуулап, балдарга сабак бергендей шарттарды түзүп, ислам дини, арап тилин балдарга окутуу иштерин алып барат. Замандаштарынын айтымында, акын өзү окуткан сабактардын таасирдүү, жугумдуу болуусу үчүн өзү жазган ырларды балдарга окуп берип, ислам дини жөнүндөгү баяндарын өтө кызыктуу алып баргандыктан, анын окуучуларынын саны ар дайым арбын болуп, окууга чоё курактагылар да тартылган. Молдо Нияздын окуткан сабактарынын өзөгүн ислам дини, кыргыз, өзбек, фарс, арап, тажик, чагатай, түрк тилдери, Чыгыш поэзиясы жана өзүнүн жеке ырлары түзгөн. Балдарды окутууга пайдаланган адабияттар ал өзү билим алган окуу жайларынан алып келген жана өз каражатына сатып алган китептер болгон. Акын балдарды **калем сап**, дептер, **сыя** сыяктуу окуу куралдары менен өз каражатынын эсебинен камсыздагандыгы айтылат. Молдо Нияздын ырларында өлүм, өмүр, аалам, жакшылык-жамандык сыяктуу философиялык терең ойлор, ошондой эле 19-кылымдын 2-жарымындагы кыргыз жергесиндеги тарыхый шарттар да баяндалган.

Молдо Нияз XIX кылымда Фергана өрөөнүндөгү диний билим берүүнүн уюштуруучуларынын бири, агартуучу-педагог. Молдо Нияз бул жагы азыркы Өзбекстандын Фергана, Кокон, Анжиян, Наманган, Маргалан, Тажикстандын Кара-Тегин, Ходжент, Гиссар, ал жагы Кытайдын Арка, Кашкар, Кулжа, Кыргызстандын Токмок, Чүй, Талас, Кетмен-Төбө, Суусамыр, Кочкор, Жумгал, Ат-Башы, Алай, Казакстандын Чымкент аймактарын ат менен кыдырып, бул аймактардагы эл бийлеген хан, бий, бек, баатырлар менен түз байланышып, алардын сыйлуу адамы жана коногу болгон. Кытайда жашаган кыргыздарга чейин барып, өзүнүн терең диний билими, кыйын кезден туура жол тапкан кыраакы кеңешчилиги аркылуу бейтааныш аймактарда жашаган эли-журттарда белгилүү аалым катары сый көрүп, агартуучулук иштерин алып барган. Молдо Нияздын чыгармаларын изилдеп, акындын алгачкы «Санат дигарасттар» аттуу китебин басмадан чыгарган Омор Сооронов бул китептин баш сөзүндө буларга токтолот: Молдо Нияз өзү болгон аймактар жөнүндө:

«Жаңы өспүрүм жаштыкта,

Балачылык-мастыкта.

Баары журтту аралап,

Жакшыларды көп көрдүм.

Башы: Токмок, Чүй, Талас, Кетмен-Төбө, Суусамыр, Кочкор, Жумгал, Ат-Башы, Алай менен Анжиян, Азизи көп Наманган, **Пайтахтуу** Маргалан, Жакшыларды көп көрдүм», - деп, андан ары:

«Көрдүм жүрүп далайды,
 Кара-Тегин Алайды.
 Кашкар менен Кавакты,
 Көрдүм эшан, калпаны,
 Ат-Башы менен Арпаны.
 Миң жылкылуу байлардын,
 Мингенмин жакшы жоргосун,
 Кашкарга кирип көргөнмүн,
 Калмактын койгон доргосун.
 Сур жорго минип жүргөнмүн,
 Суусамыр деген жерлерде.
 Сарала жылкы айдаган,
 Сарбагыш менен саякта,
 Көрүп калдым бир чакта,
Энди бармак каякта», - деген ыр саптары менен баяндап келип:

«Арка журттун **баарисин**,
 Сардарини көргөнмүн.
 Атантай менен Тайлактын,
 Балдарыны көргөнмүн.
 Ырыскым шондой чачылып,
 Рыскулбек, Акылбек, Талканбай бийди көргөнмүн.
 Качыбек бийдин баласы,
 Эралини көргөнмүн.

Рыскулбектин агасы Шералини көргөнмүн» деп өзү жолуккан ошол доордун алдыңкы өкүлдөрүн ырга салат.

Молдо Нияз андан ары Багышбек баатыр, Өмүрзак, Ашир, Качыбек, Карымшак бий, Сарымсак бий, Жумабай баатыр, Чолпонбай, Төрөкелдинин иниси Бектенбай, Төлөгөн, Кангелди, Дыканбайларды ырларына кошуп: «Арка журттун ичинде,

Абдандарды көргөнмүн.
 Жантай баатыр баласы,
 Шабдандары көргөнмүн.
 Ат-Башынын чет түбү,
 Арпасыны көргөнмүн,
 Айбаты улук Кытайдын
 Шарфасыны көргөнмүн.
 Кашкардын үстү гүлбакта,
 Ордосуну көргөнмүн,
 Кытайдын койгон ордого,
 Доргосуну көргөнмүн.
 Ашуву кыйын тоолордун,
 Күлфатини көргөнмүн.
 Нарын суу өткөн Курткада,
 Алымбек менен Койчунун,

үлфатини көргөнмүн», - деген ыр саптары менен өзү барган жерлерин баяндайт.

Эгерде Молдо Нияз XIX кылымда бүтүндөй Фергана өрөөнүнө атактуу дин аалымы, жазгыч акын, агартуучу жана педагог катары таанылып, кадыр-баркы ошончолук бийик болбогондо Шабдан, Байтик, Рыскулбектер менен баарлашып, айтылуу Алай ханышасы Курманжан даткага:

басмадан чыгарылган жогоруда аталган «Санат дигарасттар» аттуу китебинде баш-аягы кыргыз элинин XIX кылымдагы аттуу-баштуу 147 бий, бек, датка, чыгаан инсандарынын аты аталат. Болгондо да Молдо Нияздын китептеги башы жумурай журтка таанылган залкар инсандар менен тыгыз карым-катнашта экендиги акынды алар урмат-сый, «күлфат» менен күтүп алгандыгы белгиленет. Мындан, Молдо Нияз XIX кылымдагы агартуучу-педагог катары кыргыз идеологиясынын туу тутуп алып жүрүүчүлөрүнөн болгон деген бүтүм чыгарууга болот. Анткени, санат-дигарасттарда аты аталган лидерлер Молдо Ниязды дин аалымы катары гана таанып, урмат-сый көрсөтүшпөстөн, анын «караңгыдан жол тапкан» туура кеңешине муюп, кыргыз элине күйгөн мекенчил позициясына ынанып, улуттук-боштондукка болгон болуп көрбөгөндөй умтулуусуна ишенишкени көрүнүп турат.

Молдо Нияз агартуучу-педагог катары өз дооруна жараша өздүк китепканага да ээ болгон. Акындын Кара-Дабандагы кыштоосундагы үйүндө, Ак-Кыядагы үңкүр-мектебинде ар түрдүү багыттагы толтура китептер жыйылып турчу экен. Ал арап, фарс, чагатай, уйгур тилдеринде жазылган китептерди кыраатына келтире окуп, шыр которуп, маанисин түшүндүрүп берген жана өзү билим алган окуу жайларынан атка артылган куржунга толтура китептерди алып келип, агартуучулук ишине пайдаланган дешет. Мындан тышкары, Молдо Нияз Кокон, Фергана, Маргилан, Ош сыяктуу шаарларга барганда сөзүз китептерди сатып алып, өзүнүн өздүк китепканасын жаңы китептер менен байытуучу экен. Молдо Нияз Эрназар уулунун башка акын жазуучулардан өзгөчөлүгү туулуп-өскөн Кызыл-Булак айылынын Кысык деген жердеги үңкүрдө балдарды таштарга отургузуп, таалим тарбия берип окутканында. Молдо Нияздын чыгармалары XX-кылымдын экинчи жарымынан баштап кыргыз коомчулугунда изилдөөгө алына баштаган. Акындын чыгармаларын изилдегенге ошол мезгилдеги советтик идеология жол берген эмес. Тоталитардык көз караштар басымдуулук кылгандыгына байланыштуу, акындын кол жазмаларын жыйнап жүргөндөр жайылтууга коркушкан. Сталиндик кысым токтогондон кийин бул сыяктуу адабий мурастарга акырындык менен кайрылуу мүмкүнчүлүгү келип чыккан. Жазгыч акын дүйнөдөн кайтар кезинде урпактарына мындай керээз калтырыптыр: «Мен чын дүйнөгө сапар алып, **акка** моюн сунганда, мени акыркы сапарга узатуу зыянатымдагы тажияга алыс, жакын аймактардан атпай журтка таанылган көп даанышман адамдар, молдо, аалымдар келет. Аларга мен топтогон китептерден таратып бергиле, китептер жөн калбай элге кызмат кылсын».

Молдо Нияз акын ааламдан өткөндө акындын тажиясы Кара-Дабан кыштоосундагы үйүндө өтүп, сөөгү Шахмардандагы кыргыз көрүстөнүнө коюлат. Акын өзү алдын ала айткандай тажияга өтө көп кишилер келгендиги, акын өзү мурастагандай китептери алыс-жакындан келген журт башыларына, аалым-молдолорго таркатылып берилгендиги айтылат.

Молдо Нияз XIX кылымдагы агартуучу педагог гана эмес, ошол доордогу кыргыз адабий тилинин негиздөөчүсү, наворот акын. Молдо Нияз өзүнүн санат-дигасттарында

колдонгон тил азыркы ичкилик кыргыздарынын пайдаланган эле тили эмес, байыркы түрк-чагатай тилдеринин жыйындысы да болгондугун анын ар бир чыгармасынан байкоого болот.

Акын: «**Миванин (мөмөнүн)** алды тыт деген,

Давлаттин (дөөлөттүн) зору баш деген.

Хайырдын (кайыр-садага) зору аш деген,

Каттыктын (катуунун) зору таш деген.

Маковдун дарди (макоонун дарты) каш деген.

Чавандаз дарди (чабандес дарты) ат деген,

Илими **балант (терең)** моллонун,

Имараты **хат (кат)** деген.

Байлардын **дарди (дарты)** той деген,

Бийлердин дарди (**дарты**) ой деген» ыр саптары аркылуу нукура ичкилик диалектикасындагы санаттарды эле жаратпастан, кийин кыргыз айтыш өнөрүндө салтка айланган «болот», «көп айттым», «**кылат**», «бар бекен», «**даври экен**», «**жаратты**», «**берип коюптур**», «**немине**», «**о дүйнө, бу дүйнө**», «**дейт эдем**» сыяктуу сөздөрдүн жардамы менен мурда кыргыз оозеки адабиятында кездешпеген жаңы ыкма, жаңы стилдеги санаттарды жаратуунун башатында болгон жана XIX кылымдагы кыргыз адабий тилинин негиздөөчүсү жана адабий тилдин алып жүрүүчүсү катары таанылган.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. II. Санат дигарист. III. Санат дигарист. (Жарыялаган Омор Сооронов).-Кыргыз руху, 1993,№1, 28-29- беттер.
2. Молдо Нияз. Санат дигарасттар: Арап тамгасындагы эски жазмадан азыркы тамгага Р.Зулпукааровдун көмөгү менен көчүрүлгөн.Китеп кылып түзгөн жана баш сөзү менен сөздүктөрүн, кочумчаларын жазган Омор Сооронов.-Б.,1993.
3. Молдо Нияз алгачкы агартуучу . Абдыкерим Муратов.Бекмурза Зулуюев.Мисиралы Колдошев. Б. Китеп.kg 2023.Б: 160 б.
4. Молдо Нияз. –Б.:”Тураp”,2023.-296 б.+8 б.
5. Курбанжан датка, Даткайым сулуу(Жарыялаган Омор Сооронов).- Тулпар журналы,1993,№1 28-29-беттер.
6. Сооронов О. Молдо Нияз –Кыргыз жазма мурасынын көч башы.- Кыргыз руху, 1992,11-март.
7. Фергана хандарынын тарыхы, Которгон Молдо Сабыр,О.Сооронсопу,-Б.: Тураp.2007,275б.
8. Кененсариев Т.Кыргызстан Орусияга каратылышы.Б.,1997.
9. Жетиген көп тармактуу коомдук журнал.№4- чыгарылыш,2022. 11б.